

УДК: 94(410:438:47+57-04-192)“1943”

ЛІНІЯ КЕРЗОНА У ПОЛІТИЦІ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ ЩОДО НОРМАЛІЗАЦІЇ ПОЛЬСЬКО-РАДЯНСЬКИХ ВІДНОСИН (1943)

Ігор МРАКА

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, Львів, 79000
Кафедра історичного краєзнавства*

У статті аналізується діяльність британського керівництва у польському питанні на тлі погіршення взаємин між польським керівництвом у Лондоні та Кремлем. Воєнно-політичні реалії й усвідомлення британцями невідворотності реконструкції післявоєнної політичної карти Європи вимагали від них пошуку формули врегулювання польсько-радянської територіальної суперечки, від вирішення якої залежало налагодження польсько-радянських дипломатичних відносин.

Ключові слова: Велика Британія, Польща, СРСР, лінія Керзона, польсько-радянські відносини.

Даній проблематиці приділяли увагу представники польської й англійської історіографії¹, однак вона надалі залишається актуальною і мало дослідженою вітчизняними дослідниками.

У 1942 р. довгоочікуване для радянського керівництва відкриття другого фронту у Європі не відбулося. Під час візиту у Москву у серпні того ж року про це особисто повідомив Йосифа Сталіна прем'єр-міністр Великої Британії Вінстон Черчилль². Відтермінування початку воєнної кампанії західними союзниками спричинило охолодження відносин усередині “великої трійки” та породило поголоски про можливе укладення сепаратного миру між Німеччиною та СРСР³. Взаємини “лондонців” з Кремлем відчутно погіршило виведення польської армії на Близький Схід улітку 1942 р., в момент наростаючого наступу німецьких армій на Східному фронті.

Складність воєнно-політичної ситуації змушувала керівництво Великої Британії докласти усіх зусиль для збереження внутрішньої єдності коаліції. Неготовність західних союзників розпочати воєнну кампанію на заході, намагання уникнути підозр з боку Й.Сталіна змушували їх йти на поступки СРСР у площині політичній, зокрема у

¹ *Tebinka J.* Polityka brytyjska wobec problemu granicy polsko-radzieckiej 1939–1945. Warszawa, 1998; *Karski J.* Wielkie mocarstwa wobec Polski 1919–1945. Od Wersalu do Jałty. Lublin, 1998; *Gardner L.* Strefy wpływow. Wielkie mocarstwa i podział Europy. Od Monachium do Jałty. Warszawa, 1999; *Sword K.* The Formation of the Polish Community in Great Britain 1939–1945. London, 1989.

² *Черчилль У.* Вторая мировая война: В 6-ти т. Москва, 1955. Т.4. С.472–475; *Филёв А.* Уинстон Черчилль: “Я не вижу для человечества иного спасения, как только тесное сотрудничество СССР, США и Англии” (Новые документы из архива МИД России) // *Международная жизнь* (Москва). 2001. №8. С.63.

³ *The Foreign Office and the Kremlin. British Documents on Anglo-Soviet Relations, 1941–1945 / Ed. by G.Ross.* Cambridge, 1984. P.109.

польському питанні. Про це свідчили численні розмови британців з польськими та радянськими дипломатами та політиками восени 1942–на початку 1943 рр.

У тій ситуації прем'єр-міністр польського еміграційного уряду Владислав Сікорський зробив спробу заручитися підтримкою керівництва США. Впродовж 5 грудня 1942–10 січня 1943 рр. у Вашингтоні він зустрічався з президентом Франкліном Рузвельтом та іншими американськими політиками, однак схилити їх на свій бік йому не вдалося. Ініціативи польських політиків посилили підозри й недовіру до них з боку Кремля. Наслідком цього стала відмова радянського керівництва визнати громадянами Польщі осіб польської національності, депортованих углиб СРСР у 1939–1941 рр., що було заявлено у ноті від 16 січня 1943 р.⁴

Протягом лютого–березня 1943 р. польський посол у СРСР Тадеуш Ромер провів ряд зустрічей з Й.Сталіним та керівником Народного комісаріату закордонних справ СРСР В.Молотовим з надією врегулювати ситуацію. Але, як з'ясувалося, керівництво Кремля узалежнювало вирішення питання про громадянство від досягнення порозуміння у справі польсько-радянського кордону. Дана обставина ускладнювала проведення консультацій.

З огляду на труднощі, з якими зіткнувся Т.Ромер, британці змушені були активізувати роботу над виробленням власної позиції у питанні післявоєнного східного кордону Польщі, прийнятної для усіх зацікавлених сторін. Власне навесні 1943 р. в Форин Офіс зародилася концепція зміщення кордонів Польщі на захід. Йшлося про перехід частини польської території з переважаючим українським населенням до СРСР і компенсація територіальних втрат за рахунок Німеччини⁵. Як показали консультації міністра закордонних справ Великої Британії Антоні Ідена у Вашингтоні, американська сторона не передбачала особливих труднощів у реалізації цього задуму в майбутньому. На думку Ф.Рузвельта, після війни малі країни, у тому числі Польща, змушені будуть змиритися з рішеннями, прийнятими США, СРСР та Великою Британією.

Після вашингтонських консультацій В.Черчілль та А.Іден робили перші кроки у напрямі реалізації власної концепції кордонів Польщі. У розмовах з польками вони наголошували на неминучості реконструкції кордонів їхньої країни після війни. Так, 15 квітня 1943 р., під час розмови з В.Сікорським, В.Черчілль відзначив, що у майбутньому поляки повинні будуть погодитися на перехід ряду територій до Радянського Союзу з одночасною компенсацією коштом Німеччини. Того ж дня відбулася зустріч польського посла у Великій Британії Едварда Рачинського з А.Іденом, який, хоча і не був настільки відвертим, як його керівник, все ж дав зрозуміти, що коли постане питання переходу Східної Пруссії та частини Сілезії до Польщі, необхідно буде остаточно вирішити справу приналежності теренів, що є предметом польсько-радянської суперечки. Заяви такого характеру непокоїли поляків, які, усвідомлюючи небезпеку наростаючого конфлікту з СРСР, робили усе, щоб переконати західних союзників у необхідності відновлення польської держави з передвоєнним східним кордоном. У розмовах з британцями “лондонці” заявляли, що зможуть дійти порозуміння з національними меншинами, передовсім з українцями. Так, виступаючи в британському парламенті, буквально за день до зустрічі з В.Черчіллем, В.Сікорський заявив, що у

⁴ У ноті Народного комісаріату закордонних справ СРСР від 16 січня 1943 р., адресованій польському посольству у Куйбишеві, зазначалося, що нота від 1 грудня 1941 р., якою Кремль висловив готовність визнати осіб польської національності, які станом на 1–2 листопада 1939 р. перебували на території Західної України і Західної Білорусі, – громадянами Польщі, втратила чинність (Документи и материалы по истории советско-польских отношений. В 12-ти т. Т.7: 1939–1943 гг. / Отв. ред. И.А.Хренов. Москва, 1973. С.342–343).

⁵ *Tebinka J. Polityka brytyjska wobec problemu granicy polsko-radzieckiej 1939–1945. S.239–240.*

випадку відновлення *status quo ante bellum* на сході його уряд знайде спільну мову з українцями шляхом надання їм широкої, можливо навіть територіальної, автономії⁶. Усе свідчило про те, що поляки не бажали поступатися частиною власної території заради поліпшення польсько-радянських відносин.

Події середини квітня 1943 р. стали апогеєм кризи. 13 квітня німецьке радіо повідомило про виявлення в катинському лісі неподалік Смоленська масових поховань польських військових, у вбивстві яких було звинувачено СРСР⁷. 17 квітня 1943 р. польська сторона звернулася до Міжнародного Червоного Хреста з проханням провести експертизу⁸. Після того, як про це офіційно повідомила Польська Телеграфна Агенція⁹, будь-які спроби британської дипломатії запобігти поглибленню кризи задалегідь були приреченими¹⁰.

Внаслідок цього інциденту, 25 квітня 1943 р. польсько-радянські дипломатичні відносини були остаточно розірвані¹¹, що було для багатьох політиків очікуваним. Про це свідчить, зокрема, доповідна записка Т.Ромера про хід проведених розмов у Кремлі. За його словами, атмосфера зустрічей, як і загалом весь стан польських справ у СРСР, вказували на те, що “радянський уряд завчасу і у всіх відношеннях був підготовлений до розірвання взаємин з польським урядом”¹². “Нота ж від 16 січня власне була зворотнім пунктом у взаємовідносинах між обома державами”, – зазначав посол. Це є доказом того, що повідомлення німецького радіо та необдумані кроки польських політиків були вміло використані радянською дипломатією для реалізації попередніх задумів.

Попри усі намагання британського уряду поліпшити польсько-радянські взаємини виявилось непросто. Незважаючи на це, В.Сікорський сподівався особисто зустрітися з Й. Сталіним і при підтримці західних держав досягнути порозуміння¹³. Проте катастрофа літака у Гібралтарі 4 липня 1943 р. перекреслила ці плани¹⁴. Новообраний прем'єр-міністр Станіслав Миколайчик задекларував, що польський уряд залишається на позиції відновлення передвоєнного кордону на сході¹⁵.

Обрання “лондонцями” нового прем'єра і його заява не змінили намірів Великої Британії та США виступити посередниками у можливих переговорах між СРСР та Польщею. Протягом червня 1943 р. американськими та британськими дипломатами було вироблено пропозиції, які, на їх думку, мали сприяти започаткуванню діалогу¹⁶. Обидві сторони, беручи до уваги позицію поляків та не вважаючи за потрібне форсувати вирішення справи кордонів до закінчення війни, пропонували розпочати переговори між поляками та СРСР з питання громадянства¹⁷. Втім, намагання наразі уникнути обгово-

⁶ *Raczyński E.* W sojusznicy Londynie. Dziennik ambasadora Edwarda Raczyńskiego 1939–1945. Warszawa, 1989. S.169–170; Archiwum Akt Nowych w Warszawie (Далі – ААН). HI / Ministerstwo Spraw Zagranicznych (Далі – HI / MSZ). Sygn.66. S. 345, 145.

⁷ Foreign Relations of the United States. (Далі – FRUS). Diplomatic Papers 1943. Vol.3: The British Commonwealth. Eastern Europe. The Far East. Washington, 1963. P.374–375.

⁸ *Pragier A.* Czas przeszły dokonany. Londyn, 1966. S.698.

⁹ ААН. Ambasada RP w Londynie. Sygn.1508. S.225.

¹⁰ Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Т.7. С.358–359.

¹¹ Там само. С.358.

¹² ААН. HI / MSZ. Sygn.70. S.731.

¹³ *Eberhardt P.* Jak kształtowała się wschodnia granica PRL // *Zeszyty historyczne* (Париж). 1989. №90. S. 23.

¹⁴ Дет. див.: *Tebinka J.* Śmierć generała Władysława Sikorskiego w świetle nowych dokumentów brytyjskich // *Dzieje Najnowsze*. 2001. №3. S.165–185.

¹⁵ *Pragier A.* Czas przeszły dokonany. S.721–722.

¹⁶ *Tebinka J.* Polityka brytyjska wobec problemu granicy polsko-radzieckiej 1939–1945. S.261.

¹⁷ *Ibid.* S.258–259.

рення територіального питання не означало зміни позиції британців щодо майбутнього східного кордону Польщі. Це підтвердилося на зустрічі В.Черчілля з польськими політиками 26 липня 1943 р., під час якої він наголосив, що відмовляється брати на себе будь-які зобов'язання у справі кордонів, які не становлять “табу” і можуть бути змінені. Водночас, британський лідер не заперечував права “лондонців” відстоювати територіальну цілісність Польщі¹⁸.

Хоча В.Черчілля не підтримував поляків і все більше схилявся на сторону Кремля у територіальній суперечці, це не було відображено у тексті нот. Отже, ноти, вручені 11 серпня 1943 р. радянському керівництву Арчібальдом Кларк-Керром та Уільямом Стенлі, послами Великої Британії та США у Москві, мали, радше, гуманітарний, аніж політичний характер. Пропонувалося визнати осіб польської національності, що перебували на території Радянського Союзу, громадянами Польщі; особам же непольської національності з числа колишніх громадян II Речі Посполитої надати право вільного вибору громадянства: польського чи радянського та безперешкодного виїзду за межі СРСР¹⁹. Польські політики схвально поставилися до цих пропозицій, оскільки поза увагою залишалася справа кордонів²⁰. Надії на позитивний результат демаршу були слабкими²¹: усі розуміли, що у випадку початку дискусії Кремль ініціюватиме розгляд питання польсько-радянського кордону²². Тому протягом серпня 1943 р. у ході неодноразових розмов британці не тільки готували польських політиків до ймовірності такого сценарію розвитку подій, а й наголошували на можливій необхідності вираження ними згоди на зміщення східного кордону Польщі на захід²³, зважаючи на безкомпромісність позиції східного союзника²⁴.

Зволікання Кремля породжували сумніви і підозри щодо результативності серпневого демаршу²⁵. Про це А.Іден повідомив Е.Рачинського під час зустрічі 5 вересня²⁶. Не сподіваючись на відповідь з Москви, керівник Форин Оффіс уже наприкінці першої декади вересня 1943 р. розмірковував над можливістю нової інтервенції. Аналіз британсько-польських зустрічей свідчить, що А.Іден надалі вважав можливою нормалізацію відносин між радянським та польським урядами, але вже ціною поступок останнього у питанні кордону на сході. Так, 9 вересня на зустрічі з С.Міколайчиком він намагався прозвондувати ставлення польської сторони до такого способу врегулювання конфлікту. На запитання, чи погодилися б поляки на лінію Керзона взамін за приєднання Східної Пруссії та частини Сілезії, С.Міколайчик відповів, що жоден уряд Польщі в еміграції не може приймати рішень щодо зменшення території своєї держави²⁷. Відповідь такого характеру була рівнозначна відмові.

27 вересня 1943 р. Народний комісаріат закордонних справ СРСР направив ноту посольству Великої Британії у Москві, яка була відповіддю на англо-американський де-

¹⁸ AAN. HI / MSZ. Sygn.66. S.600.

¹⁹ Ibid. Sygn.66. S.233.

²⁰ Ibid. S.211.

²¹ Ibid. S.212.

²² Ibid. S.197.

²³ Ibid. S.555.

²⁴ Ibid. Ambasada RP w Londynie. Sygn.1486. S.70.

²⁵ 19 липня 1943 р. у Форин Оффіс відбулася зустріч Е.Рачинського та Т.Ромера з А.Іденом, під час якої останній доволі оптимістично оцінював наслідки планованого англо-американського демаршу у Москві. Згідно з його міркуваннями, ця інтервенція принесе очікуваний результат і створить сприятливу кон'юнктуру для відновлення дипломатичних відносин між польським урядом у Лондоні та Радянським Союзом (AAN. HI / MSZ. Sygn.235. S.195).

²⁶ AAN. HI / MSZ. Sygn.66. S.603.

²⁷ Ibid. S.644.

марш від 11 серпня. У посланні стверджувалося, що радянський уряд поділяє позицію Великої Британії та США про важливість відновлення польсько-радянських відносин, проте не може погодитися з тим, що цього можна досягнути на основі висунутих ними раніше пропозицій²⁸.

Відповідь Кремля підтвердила міркування А.Ідена щодо необхідності територіальних поступок СРСР. Наголос британських дипломатів на необхідності такого кроку з боку поляків випливав частково з положень, викладених у низці документів щодо урядової позиції у геополітичних питаннях. Так, у розробленому у Форин Офіс меморандумі “Західні кордони СРСР”, винесеному на розгляд британського уряду 5 жовтня 1943 р., йшлося про те, що не варто чинити опору наполяганням Кремля встановити свій західний кордон по лінії Керзона. Таким чином, автори документу в основному погоджувалися з територіальними претензіями СРСР щодо Польщі, хоча А.Іден припускав, що Львів може залишитися у її межах. Як компенсація до Польщі мали бути приєднані Східна Пруссія, Гданськ та частина Сілезії²⁹.

Відтак, у разі згоди “лондонців” на лінію Керзона британська дипломатія мала б вагомий аргумент при обговоренні польської проблеми на конференції міністрів закордонних справ у Москві у жовтні 1943 р. Цю тему було порушено під час зустрічі А.Ідена з польськими політиками 5 жовтня 1943 р. У ході розмови С.Міколайчик висловив зацікавленість у відновленні відносин з СРСР, проте був проти обговорення питання демаркації східного кордону на планованій зустрічі. Спроби британського міністра схилити його до прийняття лінії Керзона з незначними поправками на користь Польщі були безрезультатними³⁰. “Лондонці” сумнівалися у тому, що Москва прагне встановлення добросусідських відносин і не втручатиметься у внутрішні справи Польщі³¹. Поза тим, поляки вважали, що не слід встановлювати залежність між демаркацією майбутнього кордону з Німеччиною та їх поступками у питанні польсько-радянського кордону. Справа приналежності Східної Пруссії до Польщі вважалася ними вже вирішеною на їх користь³².

На тлі цих подій в урядових колах Великої Британії доволі песимістично оцінювали шанси щодо врегулювання польсько-радянського конфлікту на конференції у Москві. В урядовій інструкції для А.Ідена від 6 жовтня 1943 р. щодо позиції британської делегації у польському питанні на московській зустрічі зазначалося, що “стан польських справ є настільки невідгідним, що А.Іден повинен тільки з’ясувати претензії радянського керівництва для того, щоб Черчілль мав час їх обговорити з поляками” перед зустріччю глав держав “великої трійки”³³.

Конференція міністрів закордонних справ проходила у Москві 19–30 жовтня 1943 р. за участю А.Ідена, держсекретаря США Кордела Хелла та В. Молотова. У ході зустрічі обговорювалися питання скорочення термінів війни та повоєнного політичного облаштування європейського континенту. Польська проблема була висунена на обговорення А.Іденом на одинадцятому засіданні конференції 29 жовтня³⁴. Порушуючи

²⁸ Документи и материалы по истории советско-польских отношений. Т.7. С.425.

²⁹ The Great Powers and Polish Question, 1941–1945. A Documentary Study in Cold War Origins / Ed. by A. Poloński. London, 1976. P.151–153.

³⁰ AAN. HI / MSZ. Sygn.124. S.616–618.

³¹ Ibid. S.619.

³² Ibid. Sygn.69. S.763.

³³ Згідно з донесенням таємного агента під псевдонімом “Аугур” від 8 жовтня 1943 р., дана інструкція була складена самим же А.Іденом і затверджена на засіданні уряду. AAN. HI / MSZ. Sygn.124. S.675.

³⁴ AAN. HI / MSZ. Sygn.124. S.586; Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Т.1: Московская конференция министров иностранных дел СССР, США и Великобритании (19–30 октября 1943 г.). Сборник документов. Москва, 1978. С.251–255.

дане питання, британський міністр перебував у дуже незручному становищі. По-перше, його позиція була послаблена небажанням К. Хелла брати участь у дискусії, зважаючи на наближення президентських виборів і прагненням Білого Дому зберегти голоси американців польського походження³⁵. По-друге, сам В. Молотов не проявляв інтересу до польських справ, а обмежився тільки загальними зауваженнями. Під час розмови нарком вкотре повторив наміри СРСР відновити сильну і незалежну Польщу. В. Молотов також підтвердив прагнення Кремля відновити відносини, але з дружньо налаштованим урядом, а не таким, що веде антирадянську агітацію³⁶. Тому, за його словами, поліпшення двосторонніх відносин залежало тільки від поляків, які публічно повинні довести зміну своєї позиції стосовно СРСР. Зі слів В. Молотова було зрозуміло, що поки цього не станеться, радянська сторона жодних кроків для поліпшення польсько-радянських взаємин не робитиме³⁷.

Про майбутні кордони Польщі на московській зустрічі не йшлося через брак домовленостей із "лондонцями"³⁸. Водночас, як свідчать архівні документи, радянське керівництво не планувало розгляду цього питання. Підтвердженням цього може бути розмова віце-міністра закордонних справ чехословацького еміграційного уряду Губерта Ріпки з новопризначеним послом СРСР у Великій Британії Федором Гусевим, яка відбулася 13 жовтня 1943 р. Як повідомив радянський дипломат, його керівництво все більше схилилося до того, що питання встановлення післявоєнного польсько-радянського кордону "мало бути вирішене внутрішнім шляхом і згідно з радянською конституцією"³⁹. З напівофіційних розмов з радянськими дипломатами А. Іден робив висновок, що Кремль не відмовиться від лінії Керзона і Вільна. Можливою була тільки дискусія щодо майбутнього Львова⁴⁰.

Оцінюючи результати візиту А. Ідена у Москву з перспективи унормування польсько-радянських відносин, не буде перебільшенням стверджувати, що британська дипломатія зазнала невдачі⁴¹. Свідченням може бути останнє речення зі звіту керівника Форин Оффіс про результати конференції: "в польському питанні не міг зробити нічого"⁴². Натомість, А. Іден переконався, що ідея зміщення кордонів Польщі на захід є життєздатною і може послужити основою для відновлення польсько-радянських відносин. Тепер для британців важливим було переконати поляків у недоцільності, безперспективності, а головне – безнадійності обстоювати *status quo ante bellum*.

Перші відомості про перебіг московської зустрічі поляки отримали від постійного секретаря британського МЗС Александра Кадогана⁴³ та радника британського посольства при польському уряді у Лондоні Френка Сейвери⁴⁴. Відвертішою була розмова Ф. Сейвери

з польським дипломатом Міхалом Любенським, коли перший вкотре підкреслив небажання свого уряду вступати у суперечку з Москвою заради теренів на схід від лінії

³⁵ AAN. HI / MSZ. Sygn.124. S.495.

³⁶ AAN. HI / MSZ. Sygn.124. S.495; Ambasada RP w Londynie. Sygn.1486. S.143; Ibid. HI / MSZ. Sygn.124. S.602.

³⁷ Ibid. S.586.

³⁸ Ibid. Ambasada RP w Londynie. Sygn.1486. S.143.

³⁹ AAN. HI / MSZ. Sygn.119. S.387.

⁴⁰ AAN. HI / MSZ. Sygn.124. S.495.

⁴¹ Kamiński M. Dyplomacja polska i brytyjska wobec projektowanego paktu czechosłowacko-sowieckiego (czerwiec–październik 1943 roku) // Ku zjednoczonej Europie. Studia nad Europą Środkową i Południowo-Wschodnią w XIX i XX wieku / Pod red. I. Stawowy-Kawki i W. Rojka. Kraków, 1997. S. 79–80.

⁴² AAN. HI / MSZ. Sygn.124. S.563.

⁴³ Documents on Polish-Soviet Relations 1939–1945. Vol.2: 1943–1945. London, 1967. P.73.

⁴⁴ AAN. HI / MSZ. Sygn.66. S.627–628.

Керзона. При цьому Ф.Сейвері відзначив, що в англо-американській громадській думці утвердилося переконання, що результатом внутрішньої політики польських урядів у міжвоєнний період стало “послаблення впливів польського елемента на кресах, особливо південно-східних, де поляків витісняли українці”. За таких обставин, на його думку, спроби повернути території колишніх “східних кресів” до Польщі були просто безнадійними⁴⁵. Згідно з особистими міркуваннями британського чиновника, післявоєнний польсько-радянський кордон мав би пролягати наступним чином: “...у Малопольщі пройшов би він на схід від Львова, залишаючи на нашому [польському] боці усі мішані терени із застосуванням обміну польського і українського населення по обидва боки кордону. Далі на північ кордон проходив би по лінії Керзона”⁴⁶. У ході розмови в М.Любенського склалося враження, що це була не приватна концепція, а проект, опрацьований у Форин Оффіс, у розробці якого Ф.Сейвері брав активну участь⁴⁷. Поза сумнівом, що Ф.Сейвері висловив основні тези вищезгаданого меморандуму про західні кордони СРСР, розробленого в жовтні 1943 р.

І все ж, попри усі намагання британської дипломатії схилити “лондонців” до поступок на користь СРСР, у спірних питаннях очікуваних результатів досягнуто так і не було, оскільки поляки вважали, що відновлення відносин з Радянським Союзом не треба трактувати як привілей, за який Польща повинна платити поступками⁴⁸.

Мілітарні успіхи Червоної армії, її наближення до кордонів Польщі висували на порядок денний важливіші для британського уряду аспекти польської справи⁴⁹. На листопад 1943 р. в переважній більшості британські політики були переконані, що на сході польський кордон пролягатиме по лінії Керзона⁵⁰. Тепер для Лондона важливішими ставали питання, яким буде внутрішньополітичний устрій, чи розвиватимуться інститути і цінності, властиві для західних демократій, у післявоєнній Польщі. Тому західні союзники добре усвідомлювали, що час працює на Радянський Союз і в міру просування його армій на захід зменшуватиметься поле для маневру не тільки для них, а й більшою мірою для польської дипломатії⁵¹.

Незважаючи на складність ситуації, уряд С.Міколайчика надалі залишався на позиціях відновлення *status quo ante bellum*, про що свідчив меморандум, вручений Е.Рачинським А.Ідену 17 листопада 1943 р.⁵² Разом з тим, із розмови з польським дипломатом керівник британського МЗС зробив висновок, що “лондонці” готові піти на поступки за умови отримання певних гарантій з боку західних урядів⁵³.

Відтак, після розмови з Е.Рачинським Форин Оффіс, за дорученням свого керівника, розпочав роботу над виробленням й обґрунтуванням позиції уряду Великої Британії у справі польських кордонів на планованій зустрічі у столиці Ірану. Протягом кількох наступних днів був розроблений меморандум, який А.Іден мав намір використати на переговорах у Тегерані. У результаті аналізу попередньо накопичених матеріалів, з огляду на воєнно-політичні реалії британські експерти остаточно стали на позиції, що найбільш прийнятним варіантом майбутнього польсько-радянського кордону є лінія

⁴⁵ Ibid. S.627.

⁴⁶ AAN. HI / MSZ. Sygn.66. S.627.

⁴⁷ Ibid.

⁴⁸ Ibid. S.563.

⁴⁹ *Karski J. Wielkie mocarstwa wobec Polski 1919–1945. Od Wersalu do Jałty*. S.356.

⁵⁰ AAN. HI / MSZ. Sygn.66. S.627.

⁵¹ Ibid. Sygn.119. S.439.

⁵² DOPSR. V.2. P.83–86.

⁵³ *Eden A. Pamiętniki*. T.2: *Obrachunki*. Warszawa, 1972. S.333.

Керзона. Така думка Лондона у питанні кордонів впливала також з усвідомлення того, що навіть у випадку найвигіднішого для Польщі його вирішення польська держава не володіти-

ме достатньою силою, щоб чинити опір СРСР⁵⁴. При цьому британці сподівалися, що зможуть схилити керівництво Кремля залишити у межах Польщі Львів. Взамін союзники повинні були гарантувати перехід до Польщі Східної Пруссії, Гданська та Верхньої Сілезії. Важливою складовою домовленостей було відновлення дипломатичних відносин між двома країнами та згода Кремля на повернення еміграційного уряду до звільненої Польщі⁵⁵.

Припущення британського міністра, зроблені після розмови з Е.Рачинським 17 листопада 1943 р., підтвердилися на зустрічі з польськими політиками 22 листопада, в переддень його від'їзду на конференцію до Тегерану. У ході розмови С.Міколайчик погодився, щоб британці прозвували позицію СРСР з польського питання, але висловлювався проти прийняття будь-яких рішень без попередньої консультації з його урядом⁵⁶.

Конференція глав держав “великої трійки” у Тегерані, яка проходила з 28 листопада по 1 грудня 1943 р., була присвячена в основному військовим питанням. На зустрічі союзники остаточно домовилися, що висадка англо-американських армій на європейський континент почнеться у травні 1944 р., що було оцінене у радянських урядових колах як “головне досягнення” конференції⁵⁷.

Крім цього, у ході першого ж дня конференції В.Черчілль ініціював розгляд польської проблеми. У неофіційній розмові з Й.Сталіним прем'єр наголосив, що ні він, ні президент не мають повноважень від своїх урядів розглядати дане питання, але глави трьох держав могли б намітити основні контури політики, яку його уряд згодом міг би запропонувати еміграційному урядові⁵⁸. На запитання Й.Сталіна, чи варто це робити без участі поляків, В.Черчілль відзначив, що якщо усе буде вирішено неофіційно, то до них можна буде звернутися згодом. У ході розмови він за допомогою трьох сірників показав, як уявляє собі переміщення польської держави на захід, що дуже сподобалося радянському лідерові. Не зволікаючи, Й.Сталін вперше висунув ідею встановлення західного кордону Польщі на Одрі, а також висловив зацікавлення СРСР частиною Східної Пруссії⁵⁹. Відтак, на цій зустрічі В.Черчілль зробив перші практичні кроки в напрямі реалізації британської концепції переміщення Польщі на захід, яка зародилася в британських урядових колах навесні 1943 р. Ф.Рузвельт не брав участі у розмові, зважаючи на наближення виборів і прагнення зберегти електорат, чимала частина якого була польського походження⁶⁰.

Так на Тегеранській конференції з ініціативи британської та за пасивності американської дипломатії У.Черчілль та Й.Сталін визначили, хоча і усно, основні контури майбутніх кордонів польської держави.

На завершальному засіданні конференції 1 грудня 1943 р. глави держав “великої трійки” погодилися з запропонованою В.Черчіллем формулою, яка в загальних рисах окреслювала кордони польської держави після війни. Таким чином, згідно з пропо-

⁵⁴ AAN. HI / MSZ. Sygn.66. S.628

⁵⁵ Eden A. Pamiętniki. T.2: Obrachunki. S.333–334.

⁵⁶ DOPSR. V.2. P.90–93.

⁵⁷ Печатнов В. Московское посольство Аверелла Гарримана (1943-1946 гг.) // Новая и новейшая история (Москва). 2002. №3. С.187.

⁵⁸ Черчилль У. Вторая мировая война. Т.5. С.358.

⁵⁹ Там же. С.359.

⁶⁰ Gardner L. Strefy wpływów. Wielkie mocarstwa i podział Europy. Od Monachium do Jałty. S.202.

зицією британського лідера, на сході польський кордон мав би проходити з незначними корективами по лінії Керзона, а на заході – по лінії річки Одра з включенням до складу Польщі Східної Пруссії та частини Сілезії⁶¹. Й.Сталін та Ф.Рузвельт погодилися з запропонованим прем'єром проектом післявоєнного польсько-радянського кордону. Проте обидва мали певні застереження. Президент був проти оголошення досягнутих домовленостей⁶². Й.Сталін прагнув приєднання до СРСР Кенігсберга, а відповідно – і частини Східної Пруссії⁶³. У питанні відновлення дипломатичних відносин Польщі та СРСР британцям не вдалося отримати від Й. Сталіна жодних обіцянок.

Протягом тривалого часу після завершення роботи конференції “лондонці” не мали жодних відомостей про прийняті у Тегерані рішення. Проте добра обізнаність у політичній атмосфері Вашингтона давала підстави одному із чиновників польського посольства у США Стефанові Роппові у звіті від 15 грудня 1943 р. стверджувати, що “польське питання перестало бути елементом політичної гри”⁶⁴. У представленому ним звіті зазначалося: “У будь-якому випадку треба усвідомити, що важливий період нашого політичного розвитку закінчився і [...] закінчився нашою поразкою”⁶⁵. Як зауважив польський історик М.Димарський, після тегеранської конференції Польща отримала не одного, а трьох противників збереження територіальної інтегральності⁶⁶.

Погіршення і розірвання польсько-радянських відносин спонукало керівництво Великобританії як гаранта політичної незалежності Польщі докласти зусиль щодо їх нормалізації. Воєнно-політичні реалії, категоричність радянського керівництва у територіальній суперечці з “лондонцями” й усвідомлення британцями невідворотності ключової ролі СРСР у реконструкції геополітичної карти Європи після війни переконали їх у необхідності пошуку взаємоприйнятної формули розв'язання польсько-радянського дипломатичного конфлікту. Наслідком стало зародження концепції зміщення кордонів Польщі на захід. Перехід так званих “східних кресів” до СРСР мав, за задумом британців, стати ціною відновлення відносин з Москвою і вільного внутрішньополітичного розвитку післявоєнної Польщі, що було для Лондона важливішим, аніж її територіальні межі. Але, як засвідчили майбутні події, у 1943 р. британські дипломати не зуміли розгадати справжніх планів Кремля щодо Польщі, як і щодо всієї Східної Європи.

THE CURZONE LINE IN THE GREAT BRITAIN'S POLICY OF NORMALIZATION OF POLISH-SOVIET RELATIONS (1943)

Igor MRAKA

*L'viv Ivan Franko National University
1, Universytets'ka str., L'viv, 79000
The chair of historical regional study*

⁶¹ Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Т.2: Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (28 ноября–1 декабря 1943 г.) Сборник документов. Москва, 1984. С.150; *Черчилль У.* Вторая мировая война. Т.5. С.396.

⁶² *Ślusarczyk J.* Stosunki polsko-radzieckie 1939–1945. Toruń, 2000. S.213; *Raack R.* Polska i Europa w planach Stalina. Warszawa, 1997. S.90.

⁶³ *Черчилль У.* Вторая мировая война. Т.5. С.396.

⁶⁴ AAN. HI / MSZ. Sygn.119. S.606.

⁶⁵ *Ibid.* S.608.

⁶⁶ *Dymarski M.* Stosunki wewnętrzne wśród wychodźstwa politycznego i wojskowego we Francji i w Wielkiej Brytanii 1939–1945. Wrocław, 1999. S.340.

When Polish-Soviet relations became worse and finally ceased Great Britain as defender of Polish independence had to make certain efforts to normalize those relations. Political situation during the war, Soviet determination in territorial claims to Poland and British understanding the part of USSR in reconstruction of Europe's political map made the British realize the need to find the formula of stopping the conflict between Poland and USSR. As a result an idea to make Polish Western Borders stronger was born. The capture of so called "Eastern lands" by USSR, according to British plan, was the price to pay for renovation of relations with Moscow and Poland's free political development which was more important than Poland's territory. But future events showed that British diplomats in 1943 could not understand real plans of Kremlin concerning Poland and whole Eastern Europe.

Key words: Great Britain, Poland, Soviet Union, Curzone Line, Polish-Soviet relations.

Стаття надійшла до редколегії 07.12.2007
Прийнята до друку 27.12.2007